

ADRIANA KALICKA-MIKOŁAJCZYK

ORCID: 0000-0002-1250-5052

Uniwersytet Wrocławski

adriana.kalicka-mikolajczyk@uwr.edu.pl

Współpraca Unii Europejskiej z wybranymi państwami niedemokratycznymi Afryki Subsaharyjskiej w obszarze poszanowania praw człowieka

Słowa kluczowe: Unia Europejska, umowa z Kotonu, wartości, poszanowanie praw człowieka, polityka zewnętrzna.

COOPERATION BETWEEN THE EUROPEAN UNION AND SELECTED NON-DEMOCRATIC SUB-SAHARAN AFRICAN COUNTRIES IN THE AREA OF HUMAN RIGHTS PROTECTION

Abstract

In Art. 3, para. 5, the Treaty on European Union (TEU) lays down the objectives of the Union in relations with the wider world, which are further explained in detail in Art. 21. In the first place, para. 5 refers to the promotion of the Union's values. The list of values can be found in Art. 2 TEU ("The Union is founded on..."), which lists the principle of democracy, the rule of law and respect for human rights, human dignity, freedom and equality. They are to be upheld and promoted by the Union in the wider world. Thus, they are directly linked to external policy. Next, the list of values in Art. 2 is repeated in Art. 3, para. 5 as objectives of the Union's external policy and in Art. 21, para. 1 as principles. For this reason, international agreements concluded between the EU and third countries all contain a "human rights clause" as an essential element of the agreement, the violation of which might result in the suspension of the agreement. This article focuses on the human rights clause in relations between the EU and selected non-democratic Sub-Saharan African countries. The main legal basis governing bilateral relations between the EU and those countries is the Cotonou Agreement. The "human rights clause" is to be found in Art. 9 thereof. This clause is especially interesting since it is the only one that has been implemented in practice. Moreover, it is often presented as the most elaborate one, and as a consequence is very often shown as a "model" that should be followed in other international agreements, especially in association agreements. So, the "human

rights clause” contained in the Cotonou Agreement has its own characteristic features. Firstly, as it was mentioned above, it is the only one that has been activated in practice. Secondly, the “non-execution clause” is much more detailed, and finally, much more emphasis is laid on political dialogue and on the consultation procedure.

This paper provides a propaedeutic analysis of legal cooperation between the EU and selected non-democratic Sub-Saharan countries in the area of human rights protection. Its main objective is to answer the following questions: to what extent the EU cooperates with such countries? What are the issues the clause covers? Is it effective? To what extent could it be enhanced? For analysis, the following countries have been chosen: Chad, Ethiopia, Rwanda, Uganda, and Zimbabwe. According to the Freedom House’s annual *Freedom in the World* report, the Global Freedom Scores for all these countries do not exceed 35 points, which equates to lack of democracy. Moreover, another feature which all of them have in common is a very low score on the Human Development Index (HDI), which means that all of them belong to the poorest and least developed countries in the world.

Keywords: European Union values, Cotonou Agreement, human rights protection, external policy.

Wprowadzenie

Ochrona praw człowieka należy dziś do najbardziej złożonych obszarów współpracy międzynarodowej. Fakt ten znalazł potwierdzenie w przemówieniu byłego sekretarza generalnego ONZ Kofiego Annana — który podczas otwarcia pierwszej sesji Rady Praw Człowieka, odbywającej się w marcu 2006 roku, stwierdził, iż prawa człowieka należą do najtrudniejszych tematów globalnych — oraz w dokumentach przyjętych na forum Unii Europejskiej (UE). Podejście UE do kwestii związanych z poszanowaniem i ochroną praw człowieka ma charakter integralny, co znalazło swoje odzwierciedlenie w przyjętych trzech zasadniczych dokumentach: deklaracji Parlamentu Europejskiego na temat podstawowych praw i wolności¹; deklaracji Rady Europejskiej o prawach człowieka, gdzie możemy przeczytać, iż prawa polityczne, obywatelskie, gospodarcze, socjalne i kulturalne są niepodzielne i mają podstawowe znaczenie dla pełnego urzeczywistnienia godności osoby ludzkiej oraz uzasadnionych dążeń każdej jednostki²; a ponadto w deklaracji z okazji pięćdziesiątej rocznicy Powszechnej Deklaracji Praw człowieka przyjętej w Wiedniu w grudniu 1998 roku, w której zapisano, iż w centrum polityk prowadzonych na poziomie unijnym znajduje się jednostka, a poszanowanie godności osoby ludzkiej jest priorytetem wszelkiego rodzaju aktywności.

¹ Declaration on fundamental rights and freedoms, 12 April 1989, Dz.U. C 120/151 z 12 kwietnia 1989 roku.

² Tekst deklaracji: *Prawa człowieka. Dokumenty międzynarodowe*, red. B. Gronowska, T. Jasudowicz, C. Mik, Toruń 1993, s. 271–272.

Wart podkreślenia jest również fakt, iż w zapisach przywołanych deklaracji znalazły się kwestie dotyczące promowania poszanowania praw człowieka przez UE na arenie międzynarodowej³.

Uzupełnieniem powyższych regulacji są dwa komunikaty Komisji Europejskiej dotyczące promowania wartości w relacjach z podmiotami trzecimi na arenie międzynarodowej. Pierwszy z komunikatów przyjęty został w listopadzie 1995 roku i dotyczył włączania klauzuli dotyczącej przestrzegania zasad demokratycznych i praw człowieka do umów międzynarodowych zawieranych przez UE z państwami trzecimi⁴, drugi zaś w maju 2001 roku i dotyczył roli UE w promowaniu praw człowieka w państwach trzecich⁵. Aksjologia wpisana została zatem trwale w politykę zewnętrzną i inne działania prowadzone przez UE na arenie międzynarodowej, jako jedna z ich podstawowych zasad. Niemniej jednak zwrócić uwagę należy na fakt, iż rozwój gospodarczy, demokracja i prawa człowieka traktowane są kompleksowo, co znajduje swoje odzwierciedlenie w postanowieniach analizowanej w niniejszym artykule Umowy o partnerstwie między członkami grupy państw Afryki, Karaibów i Pacyfiku (AKP) z jednej strony a Wspólnotą Europejską i jej państwami członkowskimi z drugiej strony, która została podpisana w Kotonu 23 czerwca 2000 roku (dalej: umowa z Kotonu)⁶.

1. Unia Europejska jako promotor wartości na arenie międzynarodowej

Zgodnie z postanowieniami art. 2 Traktatu o Unii Europejskiej (dalej: TUE)

Unia opiera się na wartościach poszanowania godności osoby ludzkiej, wolności, demokracji, równości, państwa prawnego oraz poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności,

³ R. Balfour, *Principles of Democracy and Human Rights. A Review of the European Union's Strategic Towards its Neighbours*, [w:] *Values and Principles in European Union Foreign Policy*, red. S. Lucarelli, I. Manners, London 2006, s. 114–129.

⁴ Communication from the Commission on the inclusion of respect for democratic principles and human rights in agreements between the Community and third countries, COM (95) 216 final.

⁵ Communication from the Commission to the Council and the European Parliament, *The European's Union Role in promoting human rights and democracy in third countries*, COM (2001) 252 final; S. Velutti, *The Promotion and Integration of Human Rights in EU External Trade Policy*, „Utrecht Journal of International and European Law” 83, 2016, nr 32, s. 41–68; G. Crawford, *Evaluating European Union Promotion of Human Rights, Democracy and Good Governance: Towards a Participatory Approach*, „Journal of International Development” 2002, nr 14, s. 911–926.

⁶ Partnership agreement between the member of the African, Caribbean and Pacific Group of States of the one part, and the European Community and its Member States, of the other part, signed in Cotonu on 23 June 2000 — Protocols — Final Act — Declarations, Dz.U. L 317 z 15 grudnia 2000 roku.

w tym praw osób należących do mniejszości, które stanowią aksjologiczną podstawę jej funkcjonowania⁷. Są to wartości wspólne dla wszystkich państw członkowskich w społeczeństwie pluralizmu, tolerancji, sprawiedliwości, solidarności i równości kobiet i mężczyzn.

Co więcej, pierwszym wymienionym w art. 3 ust. 5 TUE celem UE w relacjach z państwami trzecimi na arenie międzynarodowej są wspólne unijne wartości⁸. Postanowienie to zostało następnie uszczegółowione w art. 21 ust. 2 TUE, który stwierdza, iż UE określa i prowadzi wspólne polityki i działania mające na celu ochronę swoich wartości, umacnianie i wspieranie demokracji, państwa prawnego, praw człowieka i zasad prawa międzynarodowego. Wartości pojawiają się zatem w aspekcie zarówno wewnętrznym, jak i zewnętrznym aktywności UE i państw członkowskich pomiędzy sobą, jak również w kontaktach na arenie międzynarodowej z podmiotami trzecimi. Ponadto, w ramach unijnej polityki zewnętrznej na wartości możemy spojrzeć z trzech głównych perspektyw. Po pierwsze, wartości to wyznacznik tożsamości europejskiej, po drugie, UE to jeden z głównych promotorów wartości na arenie międzynarodowej oraz, po trzecie, UE to aktywny podmiot kreujący wartości na forum międzynarodowym.

Propagowanie wartości jest celem UE wymienionym w art. 3 ust. 5 TUE. Zgodnie z jego postanowieniami:

w stosunkach zewnętrznych Unia umacnia i propaguje swoje wartości i interesy oraz wnosi wkład w ochronę swoich obywateli. Przyczynia się do pokoju, bezpieczeństwa, trwałego rozwoju Ziemi, do solidarności i wzajemnego szacunku między narodami, do swobodnego i uczciwego handlu, do wyeliminowania ubóstwa oraz do ochrony praw człowieka, w szczególności praw dziecka, a także do ścisłego przestrzegania i rozwoju prawa międzynarodowego, w szczególności zasad Karty Narodów Zjednoczonych.

Do promowania wartości na arenie międzynarodowej UE stosuje różne instrumenty, między innymi wsparcia finansowego oraz technicznego, umowy międzynarodowe, na przykład umowa z Kotonu, oraz instrumenty niewiążące prawnie, które obejmują między innymi dialogi na temat praw człowieka, wytyczne tematyczne na temat praw człowieka czy też budowanie konsensusu⁹.

W tym miejscu należy również podkreślić przyjęcie w grudniu 2020 roku rozporządzenia ustanawiającego globalny system sankcji za naruszenia praw

⁷ Traktat o Unii Europejskiej (wersja skonsolidowana z 2016 roku), Dz.U C 202 z 7 czerwca 2016 roku.

⁸ „W stosunkach zewnętrznych Unia umacnia i propaguje swoje wartości i interesy oraz wnosi wkład w ochronę swoich obywateli. Przyczynia się do pokoju, bezpieczeństwa, trwałego rozwoju Ziemi, do solidarności i wzajemnego szacunku między narodami, do swobodnego i uczciwego handlu, do wyeliminowania ubóstwa oraz do ochrony praw człowieka, w szczególności praw dziecka, a także do ścisłego przestrzegania i rozwoju prawa międzynarodowego, w szczególności zasad Karty Narodów Zjednoczonych”.

⁹ Rada Unii Europejskiej, Wytyczne w sprawie kary śmierci: wersja zweryfikowana i uaktualniona, Bruksela, 5 grudnia 2008 roku, Doc. 10015/08.

człowieka¹⁰. Zgodnie z preambułą promowanie i ochrona praw człowieka są fundamentem i priorytetem działań zewnętrznych UE. Niniejsze rozporządzenie po raz pierwszy daje UE wyraźną podstawę prawną do nakładania sankcji na osoby fizyczne, podmioty i organy — w tym podmioty państwowe i niepaństwowe — odpowiedzialne za poważne przypadki złamania lub naruszenia praw człowieka na całym świecie, zaangażowane w takie akty lub przyłączające się do nich. Sankcje będą obejmowały zakaz podróżowania mający zastosowanie do osób fizycznych oraz zamrożenie środków finansowych stosowane zarówno wobec osób fizycznych, jak i podmiotów. Poza tym osoby fizyczne i podmioty w UE nie będą mogły udostępniać środków finansowych — czy to bezpośrednio czy pośrednio — osobom i podmiotom znajdującym się w wykazie. Ramy ukierunkowanych sankcji mają zastosowanie do czynów takich jak ludobójstwo, zbrodnie przeciwko ludzkości i inne poważne przypadki złamania lub naruszenia praw człowieka (na przykład tortury, niewolnictwo, egzekucje pozasądowe, arbitralne aresztowania i zatrzymania). System sankcji może mieć zastosowanie również do innych rodzajów łamania lub naruszania praw człowieka, jeżeli przypadki takie są szeroko rozpowszechnione, systematyczne lub z innych względów są powodem do poważnego niepokoju w kontekście celów wspólnej polityki zagranicznej i bezpieczeństwa określonych w art. 21 TUE.

2. Ramy prawne współpracy Unii Europejskiej z państwami Afryki Subsaharyjskiej

Mianem Afryki Subsaharyjskiej w literaturze określa się część kontynentu afrykańskiego znajdującą się na południe od pustyni Sahara. Północną granicę tego regionu wyznaczają państwa Sahelu: Mauretania, Mali, Niger, Czad i Sudan¹¹. Relacje UE z 48 państwami Afryki Subsaharyjskiej są ilustracją tworzenia się nowych form współpracy politycznej i gospodarczej, których geneza sięga epoki kolonialnej. Z tego powodu UE podejmuje próby pomocy tym państwom mające na celu przezwyciężenie trudności wynikających z niskiego poziomu rozwoju gospodarczego i ułatwienie im pełnej integracji z gospodarką światową¹². W relacjach UE z państwami Afryki Subsaharyjskiej można wyróżnić cztery etapy. Pierwszy przypada na lata 1957–1962, między podpisaniem Traktatu ustanawiającego Europejską Współnotę Gospodarczą a odzyskaniem niepodległości

¹⁰ Rozporządzenie Rady (UE) 2020/1998 z dnia 7 grudnia 2020 roku w sprawie środków ograniczających stosowanych w sytuacji poważnych pogwałceń i naruszeń praw człowieka, Dz.U. L 410 z 7 grudnia 2020 roku.

¹¹ E. Cieślak, K. Czernichowski, B. Ndiaye, *Afryka Subsaharyjska. Potencjał, problemy i możliwości dla Polski*, Warszawa 2020, s. 19.

¹² P. Frankowski, I. Słomczyńska, *Unia Europejska–Afryka Subsaharyjska. Uwarunkowania, mechanizmy, efektywność współpracy*, Lublin 2011, s. 46–70.

przez większość z tych państw. Drugi obejmuje lata 1963–1975 — okres stowarzyszenia opartego na wzajemnych preferencjach. Trzeci — lata 1975–2000 — to faza stowarzyszenia opierającego się na jednostronnych preferencjach udzielonych przez UE. Ostatni z etapów przypada na lata 2000–2021 i obejmuje okres współpracy regulowany postanowieniami umowy z Kotonu¹³.

Dyskusja nad włączeniem klauzuli dotyczącej poszanowania praw człowieka rozpoczęła się na forum Wspólnot Europejskich (WE) w 1977 roku po tym, jak w trakcie próby zamachu stanu w Ugandzie zamordowano setki osób cywilnych próbujących obalić rząd, na którego czele stał ówczesny prezydent Ugandy Idi Amin¹⁴. Z uwagi na fakt, iż państwo to było stroną pierwszej konwencji z Lomé, WE stanęły w obliczu podwójnego dylematu: moralnego i prawnego. Względędy moralne nakazywały zaprzestać udzielania jakiegokolwiek wsparcia rządowi, który na masową skalę naruszał prawa człowieka. Z kolei względy prawne polegały na braku możliwości zawieszenia stosowania niniejszej konwencji w relacjach dwustronnych¹⁵. W takiej sytuacji Rada WE w czerwcu 1977 roku przyjęła Deklarację w sprawie Ugandy. Zgodnie z jej zapisami żadna pomoc udzielana temu państwu na podstawie konwencji z Lomé nie będzie miała efektu polegającego na wzmocnieniu, przedłużeniu lub negowaniu naruszeń podstawowych praw człowieka¹⁶. W konsekwencji powyższa sytuacja rozpoczęła na forum WE dyskusję nad koniecznością włączenia klauzuli dotyczącej poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności do wszystkich umów międzynarodowych¹⁷ negocjowanych w przyszłości z państwami trzecimi. Jednakże w postanowieniach zawartej w październiku 1979 roku drugiej konwencji z Lomé klauzula taka się nie znalazła¹⁸, głównie z powodu sprzeciwu niektórych państw AKP i braku jednomyślności wśród państw członkowskich. 8 grudnia 1984 roku podpisana została trzecia konwencja z Lomé¹⁹. W jej preambule znalazł się zapis potwierdzający przywiązanie stron do zasad Karty Narodów Zjednoczonych, wiary w podstawowe prawa człowieka, jego godność oraz równość kobiet i mężczyzn. Artykuł 4 *expressis verbis* potwierdzał wsparcie dla państw stowarzyszonych

¹³ A. Kalicka-Mikołajczyk, *Prawne i ekonomiczne aspekty stowarzyszenia państw pozaeuropejskich ze Wspólnotą Europejską*, Wrocław 2005, s. 55–90.

¹⁴ E. Riedel, M. Will, *Human Rights Clauses in External Agreements of the EC*, [w:] *The EU and Human Rights*, red. P. Alston, Oxford 1999, s. 36.

¹⁵ ACP-EEC Convention of Lomé, Dz.U. L 25 z 30 stycznia 1976 roku.

¹⁶ Council Declaration on situation in Uganda, 21 June 1977, „Bull. EC” 17, 1977, nr 6, s. 78–79.

¹⁷ E. Cannizzaro, *The Scope of the EU Foreign Power: Is the EC Competent to Conclude Agreements with Third States Including Human Rights Clauses?*, [w:] *The European Union as an Actor in International Relations*, red. E. Cannizzaro, The Hague 2002, s. 41.

¹⁸ Second ACP-EEC Convention signed at Lomé on 31 October 1979, Dz.U. L 347 z 22 grudnia 1980 roku.

¹⁹ Third ACP-EEC Convention signed at Lomé on 8 December 1984, Dz.U. L 86 z 31 marca 1986 roku.

w obszarze promowania społecznego i gospodarczego postępu, dobrobytu narodów poprzez uznanie między innymi roli kobiet w społeczeństwie, wzmocnienie potencjału ludzkiego oraz respektowanie godności jednostki. Jednakże w jej postanowieniach nie znajdziemy klauzuli zawieszającej stosowanie postanowień konwencji w sytuacji naruszeń praw człowieka. Do konwencji została dołączona Wspólna Deklaracja dotycząca art. 4. Zgodnie z jej zapisami strony potwierdziły swoje głębokie przywiązanie do ludzkiej godności jako prawa niezbywalnego, ogłosiły, iż współpraca musi pomóc w eliminowaniu przeszkód, które nie pozwalają jednostce na pełne korzystanie z przysługujących jej praw ekonomicznych, społecznych i kulturalnych, oraz potwierdziły swoje zobowiązanie do eliminacji wszelkich form dyskryminacji. Następnym etapem było podpisanie 15 grudnia 1989 roku czwartej konwencji z Lomé²⁰. Jest to pierwsza umowa, która w swoich postanowieniach, w art. 5, zawierała klauzulę o ochronie praw człowieka. W tym kontekście po raz pierwszy podkreślono związek pomiędzy rozwojem a prawami człowieka, gdzie przestrzeganie praw człowieka zostało uznane za podstawowy czynnik rozwoju, a współpraca została pomyślana jako wsparcie przestrzegania tych praw. To, czego brakuje w postanowieniach art. 5, to uznanie klauzuli przestrzegania praw człowieka za kluczowy element umowy oraz możliwość zawieszenia stosowania postanowień konwencji w sytuacji naruszenia praw człowieka. Umowa niniejsza została zrewidowana i 4 listopada 1995 strony podpisały czwartą konwencję z Lomé (bis)²¹. Dopiero w jej postanowieniach znajdziemy takie, według których poszanowanie praw człowieka stanowi zasadniczy element współpracy. Jednakże, co bardzo zaskakujące, strony w art. 5 ust. 1 umieściły obok tej klauzuli również zasadę demokracji i praworządności, co oznacza, iż w sposób bardzo istotny ją rozszerzyły. Ponadto w art. 366a po raz pierwszy wprowadzona została klauzula pozwalająca na zawieszenie jej stosowania na skutek naruszeń postanowień art. 5 konwencji.

3. Postanowienia dotyczące poszanowania praw człowieka w postanowieniach umowy z Kotonu

W przygotowanym w październiku 2003 roku przez Radę Unii Europejskiej „Rocznym raporcie na temat praw człowieka” klauzulę dotyczącą poszanowania praw człowieka zawartą w umowie z Kotonu określono jako „*state of the art*”, ponadto zwrócono uwagę na nową procedurę, która będzie miała zastosowanie w przypadku poważnego jej naruszenia, oraz na nowy element, którym są

²⁰ Fourth ACP-EEC Convention signed at Lomé on 15 December 1989, Dz.U. L 229 z 17 sierpnia 1991 roku.

²¹ Agreement amending the fourth ACP-EC Convention of Lomé signed in Mauritius on 4 November 1995, Dz.U. L 156 z 29 maja 1998 roku.

przejrzyste, odpowiedzialne i dobre rządy stanowiące również integralną część ustanowionego między stronami partnerstwa²².

Poszanowanie praw człowieka po raz pierwszy wymienione zostało w preambule, gdzie możemy przeczytać, iż poszanowanie praw człowieka, zasad demokratycznych oraz państwa prawnego, a także dobrych rządów jest częścią i elementem składowym długotrwałego rozwoju, a odpowiedzialność za przestrzeganie powyższych zasad leży przede wszystkim w gestii zainteresowanych państw. Niemniej jednak klauzula dotycząca poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności zawarta jest w art. 9 zatytułowanym „Elementy zasadnicze dotyczące praw człowieka, zasad demokratycznych oraz państwa prawnego i element podstawowy dotyczący dobrych rządów”, który umiejscowiony został w tytule II, w całości dotyczącym politycznego wymiaru współpracy pomiędzy stronami. Deklaruje on, iż poszanowanie praw człowieka, zasad demokratycznych oraz państwa prawnego stanowi podwaliny partnerstwa AKP–UE. Zgodnie z postanowieniami ust. 1 poszanowanie wszystkich praw człowieka i podstawowych wolności, w tym podstawowych praw socjalnych, demokracji opartej na zasadzie państwa prawnego oraz przejrzystych i odpowiedzialnych rządów, stanowi integralną część współpracy pomiędzy stronami. Współpraca skoncentrowana jest na człowieku, który jest głównym zainteresowanym oraz beneficjentem rozwoju, co automatycznie oznacza poszanowanie i wspieranie wszystkich praw człowieka. Poszanowanie praw człowieka i godności osoby ludzkiej stanowi wyraz dążeń jednostek i narodów. Prawa człowieka mają charakter powszechny, niepodzielny i wzajemnie powiązany. Strony zobowiązały się do wspierania i ochrony wszystkich podstawowych wolności i praw człowieka, zarówno obywatelskich, jak i politycznych oraz gospodarczych, społecznych i kulturowych. W tym kontekście potwierdziły również równość mężczyzn i kobiet. Demokratyzacja, rozwój i ochrona podstawowych wolności i praw człowieka są ze sobą wzajemnie powiązane i wzajemnie się uzupełniają. Zasady demokratyczne są zasadami uznawanymi powszechnie, stanowiącymi podwaliny organizacji państwa. Gwarantują usankcjonowanie władzy, legalność działań znajdującą odzwierciedlenie w systemie konstytucyjnym, legislacyjnym i regulacjach prawnych oraz istnieniu mechanizmów, które określają możliwości uczestniczenia we władzy. Każde państwo rozwija własną kulturę demokratyczną, opierając się na powyższych powszechnie uznanych zasadach.

Głównym celem niniejszego artykułu nie jest zatem tworzenie nowych zobowiązań dotyczących praw człowieka, lecz zapewnienie, że te, które są wiążące dla stron, będą przestrzegane. Ponadto, co się podkreśla w literaturze, istnieje domniemanie, iż koncepcja praw człowieka rozumiana jest tak samo przez obie strony niniejszej umowy²³.

²² Council of the European Union, EU annual report on human rights, Brussels 10 October 2003, Doc. 1344/03.

²³ M. Bulterman, *Human Rights in the Treaty Relations of the European Community: Real Virtues or Virtual Reality*, Antwerp 2001, s. 182.

Podkreślić zatem należy, iż klauzula praw człowieka zawarta w umowie z Kotonu odgrywa podwójną rolę. Po pierwsze, jest kluczowym elementem współpracy między stronami oraz warunkiem zawieszającym stosowanie postanowień umowy w przypadku jej naruszenia na podstawie art. 96. Partnerstwo pomiędzy państwami AKP i UE aktywnie wspiera propagowanie praw człowieka, sprzyja procesom demokratyzacji, konsolidacji państwa prawnego oraz dobrych rządów. Dziedziny te są istotnym tematem dialogu politycznego oraz osią wspierania strategii rozwoju. Dialog polityczny w art. 8 ust. 1 określony został jako kompleksowy, wyważony i głęboki. Jego celem jest

wymiana informacji sprzyjających wzajemnemu zrozumieniu oraz ułatwiających ustanowienie uzgodnionych priorytetów i wspólnych porządków, w szczególności przez wykorzystanie powiązań istniejących między różnymi aspektami stosunków między stronami oraz różnymi dziedzinami współpracy ustanowionej w niniejszej Umowie²⁴.

Dialog ten ułatwia prowadzenie między stronami konsultacji na forach międzynarodowych i wzmacnia ich współpracę na takich forach, a także promuje i podtrzymuje system skutecznego multilateralizmu. Cele dialogu obejmują również zapobieganie sytuacjom, w których jedna ze stron może uznać za konieczne odwołanie się do stosowania procedur konsultacyjnych przewidzianych w artykułach 96 i 97²⁵.

Kluczowymi elementami dialogu są zwłaszcza szeroko pojęta polityka wspierania pokoju oraz zapobiegania konfliktom zbrojnym, zarządzania nimi i rozwiązywania ich oraz respektowanie praw człowieka, zasad demokracji i rządów prawa. Dialog prowadzony jest w ramach trzech powołanych w tym celu instytucji: Rady Ministrów, Komitetu Ambasadorów oraz Wspólnego Zgromadzenia Parlamentarnego²⁶.

Zgodnie z postanowieniami art. 8 ust. 3 dialog obejmuje wszystkie cele i zadania określone w umowie z Kotonu, a także wszelkie zagadnienia stanowiące przedmiot wspólnego, ogólnego lub regionalnego zainteresowania. Koncentruje się on między innymi na szczególnych zagadnieniach politycznych stanowiących przedmiot wspólnego zainteresowania lub mających ogólne znaczenie dla osiągnięcia celów niniejszej umowy, takich jak praca dzieci lub dyskryminacja wszelkiego rodzaju, w tym ze względu na rasę, kolor skóry, płeć, język, wyznanie, przekonania polityczne lub inne, pochodzenie etniczne lub społeczne, stan posiadania, urodzenie lub inne kwestie związane ze statusem. Ponadto obejmuje on również regularną ocenę postępów w zakresie poszanowania praw człowieka, zasad demokratycznych, praworządności i dobrych rządów. Jak wskazał Trybunał Sprawiedliwości, w sprawie pomiędzy Portugalią a Radą, dotyczącej Umowy o współpracy pomiędzy UE a Indiami, klauzula stanowi kluczowy element tej

²⁴ J. Bossuyt, C. Rocca, B. Lein, *Political dialogue on human rights under Article 8 of the Cotonou Agreement*, Brussels 2014, <https://ecdpm.org/publications/political-dialogue-human-rights-article-8-cotonou-agreement/> (dostęp: 15.05.2021).

²⁵ Art. 8 umowy z Kotonu.

²⁶ Szerzej art. 14–17 umowy z Kotonu.

umowy, a w przypadku jej poważnego naruszenia, może doprowadzić do zawieszenia lub wygaśnięcia. Potwierdzone to zostało również w późniejszym orzeczeniu w sprawie Racke, które dotyczyło ważności rozporządzenia zawieszającego koncesje handlowe ustanowione w Umowie o współpracy między Europejską Wspólnotą Gospodarczą a Socjalistyczną Federacyjną Republiką Jugosławii na skutek naruszenia pokoju, zasad dobrosąsiedzkiej współpracy, stanowiące warunek nawiązania i realizacji współpracy przewidzianej w tejże umowie²⁷.

Analizując powyższe zagadnienie, szczególną uwagę należy zatem zwrócić na postanowienia zawarte w art. 96 zatytułowanym „Elementy zasadnicze: procedura konsultacyjna oraz środki właściwe w odniesieniu do praw człowieka, zasad demokratycznych i państwa prawnego”, który przewiduje możliwość wprowadzenia „właściwych środków” w przypadkach naruszenia przez którąkolwiek ze stron istotnych elementów umowy, zwłaszcza łamania praw człowieka, zasad demokracji i rządów prawa. Jeżeli mimo prowadzonego dialogu politycznego na temat zasadniczych elementów, zgodnie z art. 8, strona uznaje, że strona przeciwna nie wypełnia zobowiązań dotyczących poszanowania praw człowieka, zasad demokratycznych i państwa prawnego określonych w art. 9 ust. 2, z wyjątkiem nagłych przypadków²⁸, przedstawia stronie przeciwnej oraz Radzie Ministrów właściwe informacje niezbędne do dokładnego zbadania sytuacji w celu znalezienia rozwiązania zadowalającego strony. W tym celu zaprasza stronę przeciwną do podjęcia konsultacji koncentrujących się na przyjętych środkach lub środkach, które strona zainteresowana powinna podjąć w celu zaradzenia sytuacji zgodnie z załącznikiem VII²⁹. Zgodnie z jego postanowieniami konsultacje przewidziane w art. 96 ust. 2 odbywają się, z wyjątkiem nagłych przypadków, po przeprowadzeniu wyczerpującego dialogu politycznego przewidzianego w art. 8 i w art. 9 ust. 4 umowy z Kotonu. Jest on prowadzony zgodnie ze standardami i normami międzynarodowymi i ma na celu przyczynianie się do realizacji celów partnerstwa.

Dialog polityczny ma być prowadzony w sposób systematyczny i sformalizowany. Przed rozpoczęciem konsultacji na podstawie art. 96 strony zobowiązane są do wyczerpania wszystkich dostępnych w ramach dialogu możliwości. Z wyjątkiem nagłych przypadków, w razie uporczywego niewywiązywania się ze zobowiązań podjętych przez jedną ze stron w trakcie wcześniejszego dialogu lub niepodjęcia przez nią dialogu w dobrej wierze, konsultacje, o których mowa w art. 96 mogą rozpocząć się bez poprzedzającego je wzmożonego dialogu politycznego. Konsultacje są prowadzone na szczere i w formie, które uznaje się za najbardziej właściwe dla znalezienia rozwiązania. Mają się one rozpocząć nie

²⁷ Sprawa C-162/96 A. Racke GmbH & Co. p. Hauptzollamt Mainz, ECLI:EU:C:1998:293.

²⁸ Termin „nagłe przypadki” dotyczy przypadków wyjątkowych, szczególnie poważnego i skrajnego naruszenia jednego z elementów zasadniczych określonych w art. 9 ust. 2, wymagającego natychmiastowej reakcji.

²⁹ Załącznik VII zatytułowany jest *Dialog polityczny dotyczący praw człowieka, zasad demokratycznych oraz państwa prawnego*.

później niż w ciągu 30 dni od powiadomienia drugiej strony o ich rozpoczęciu i powinny być kontynuowane przez okres ustalony za wspólnym porozumieniem, jednakże nie powinny trwać dłużej niż 120 dni. Jeśli konsultacje nie doprowadzą do rozwiązania zadowalającego obie strony, jeśli odmówiono udziału w konsultacjach lub w nagłych przypadkach, mogą zostać przyjęte odpowiednie środki³⁰. Mają one zatem na celu wywarcie presji na państwo i spowodowanie poprawy sytuacji, która doprowadziła do ich przyjęcia. Środki te są odwoływane z chwilą ustania przyczyny ich przyjęcia. Pierwszeństwo jednakże w ich wyborze powinno zostać przyznane tym z nich, które najslabiej zakłóca implementację postanowień umowy z Kotonu. W tym miejscu należy również powiedzieć, że w sytuacji gdy UE, jednostronną decyzją podjętą na podstawie art. 29 TUE o nałożeniu sankcji w ramach Wspólnej Polityki Zagranicznej i Bezpieczeństwa³¹ uzna, iż podjęte w ramach umowy z Kotonu odpowiednie środki są niewystarczające.

Jak jednakże procedura konsultacji wygląda w praktyce i kto w niej uczestniczy? Na tak postawione pytanie nie znajdziemy szczegółowych odpowiedzi w postanowieniach umowy z Kotonu. W art. 96 znalazły się wyłącznie ogólne wskazówki. Zgodnie z jego postanowieniami konsultacje są prowadzone na szczeblu i w formie, które uznaje się za najbardziej właściwe dla znalezienia rozwiązania. Strony powinny podjąć starania, żeby być reprezentowanymi na takim samym szczeblu, oraz zobowiązane zostały do przejrzystego współdziałania przed formalnymi konsultacjami, w ich trakcie i po nich. Ponadto strony muszą stosować trzydziestodniowy okres powiadomienia, aby umożliwić uczestnikom konsultacji skuteczne przygotowanie się oraz przeprowadzenie pogłębionych konsultacji w ramach grupy AKP oraz między UE a jej państwami członkowskimi. Podczas tego procesu strony powinny przyjąć elastyczne ramy czasowe. W tym miejscu pojawia się również pytanie, o to kto jest stroną/stronami umowy z Kotonu. W tym przypadku również wskazówkę interpretacyjną znajdziemy w postanowieniach art. 96 ust. 1. Zgodnie z nim termin „strona” odnosi się do UE i państw członkowskich oraz do każdego państwa AKP. Zatem, po stronie unijnej wspólnie występują UE i wszystkie państwa członkowskie, z uwagi na fakt, iż umowa z Kotonu stanowi przykład umowy mieszanej zawieranej wspólnie przez UE i wszystkie państwa członkowskie, gdyż obejmuje swoim zakresem przedmiotowym kwestie należące do kompetencji wyłącznych UE oraz dzielonych pomiędzy UE a państwa członkowskie. Z instytucjonalnego punktu widzenia UE

³⁰ W postanowieniach niniejszego artykułu zdefiniowane zostały pojęcia odpowiednich środków oraz nagłych przypadków. Termin „nagłe przypadki” dotyczy przypadków określonych w art. 9 ust. 2 (patrz przyp. 31). „Właściwe środki” określone w artykule są środkami przyjętymi zgodnie z prawem międzynarodowym oraz adekwatnie do naruszenia. Przy wyborze tych środków należy przede wszystkim uwzględnić środki w najmniejszym stopniu zakłócające stosowanie umowy. Przyjmuje się, że zawieszenie byłoby środkiem ostatecznym.

³¹ J. Mackie, J. Zinke, *When Agreement Breaks Down, What Next? The Cotonou Agreement's Article 96 Consultation Procedure*, „ECDPM Discussion Paper” 64, 2005, s. 3.

reprezentowana jest przez Komisję Europejską i Radę³². Z kolei po drugiej stronie występują państwa AKP. W analizowanej kwestii będzie to jedno z państw należących do tej grupy, które wspomagane jest przez tak zwaną „grupę przyjaciół”, Sekretariat państw AKP. Możliwe jest również uczestnictwo organizacji regionalnej, na przykład Unii Afrykańskiej.

Konsultacje na podstawie art. 96 rozpoczynają się, jeżeli jedna ze stron uzna, że strona przeciwna nie wypełnia zobowiązań dotyczących poszanowania praw człowieka, zasad demokratycznych i państwa prawnego określonych w art. 9 ust. 2 umowy z Kotonu³³. W praktyce, zanim ta procedura zostanie uruchomiona, Rada zaprasza do Brukseli przedstawicieli drugiej strony na spotkanie w ramach odpowiedniej regionalnej grupy roboczej funkcjonującej w ramach Rady. W analizowanym przypadku jest to grupa robocza do spraw Afryki lub Ameryki Łacińskiej. W sytuacji, gdy dojdzie ona do wniosku, iż analizowana sytuacja może mieć wpływ na rozwój współpracy, przekazuje sprawę pod obrady grupie roboczej AKP³⁴. Jeżeli również w tym przypadku decyzja będzie pozytywna, Komisja Europejska przedstawia Radzie propozycję rozpoczęcia konsultacji. Wniosek taki sporządzony jest na piśmie. Następnie jest on dyskutowany, w tym również może zostać zmieniony przez odpowiednią grupę roboczą Rady, a potem kierowany jest do przyjęcia przez COREPER, a na końcu — przyjmowany przez Radę³⁵. Decyzja o rozpoczęciu konsultacji nie wymaga jednomyślności, lecz przyjmowana jest kwalifikowaną większością głosów. Następnie decyzja przedstawiana jest stronie przeciwnej w celu dokładnego zbadania sytuacji. W tym celu zaprasza się stronę przeciwną do podjęcia konsultacji koncentrujących się na przyjętych środkach lub środkach, które strona zainteresowana powinna podjąć w celu zaradzenia sytuacji. W praktyce oznacza to, iż decyzja Rady przekazywana jest władzom państwa, którego dotyczy. Państwo to może zaproszenie do konsultacji przyjąć lub odrzucić. W tym ostatnim przypadku UE może bezpośrednio zastosować odpowiednie środki. W razie akceptacji zaproszenia konsultacje rozpoczynają się nie później niż 30 dni po zaproszeniu do udziału w nich i trwają przez wspólnie ustalony okres, w zależności od charakteru i powagi naruszenia. Spotkania odbywają się w Brukseli najczęściej na szczeblu ministrów. Ze strony UE uczestniczą w nich Prezydencja, Wysoki Przedstawiciel do Spraw Zagranicznych i Polityki Bezpieczeństwa oraz właściwy komisarz. Po drugiej stronie udział biorą przedstawiciele państwa zaproszonego do konsultacji, „grupa przyjaciół”, przedstawiciele Sekretariatu AKP oraz

³² Parlament Europejski w konsultacjach nie bierze udziału. Jest on wyłącznie informowany przez Radę o rozpoczęciu i zakończeniu konsultacji.

³³ M.I. Mbadinga, *The Non-Execution Clause in Relationship between the European Union (EU) and the African, Caribbean and Pacific States (ACP)*, „German Law Journal” 3, 2002, nr 11, s. 118.

³⁴ H. Hazelzet, *Suspension of Development Cooperation: An Instrument to Promote Human Rights and Democracy?*, „ECDPM, Discussion Paper” 64, 2005, s. 6.

³⁵ J. Mackie, J. Zinke, *op. cit.*, s. 6.

przedstawiciele organizacji regionalnej. W żadnym przypadku dialog w ramach procedury konsultacyjnej nie powinien trwać dłużej niż 120 dni. W tym czasie musi zostać zawarte porozumienie, co oznacza, iż w dobrej wierze należy szukać wzajemnie akceptowalnego rozwiązania, w przeciwnym razie UE podejmie właściwe środki. W tym przypadku ostateczna decyzja należy do Rady. Praktyka pokazuje, iż z reguły Rada przyjmowała właściwe środki na rok. Po tym okresie były one albo przedłużane, albo zmieniane. Środki te są odwoływane z chwilą ustania przyczyny ich przyjęcia. Sytuacja w państwie, wobec którego zastosowano właściwe środki, monitorowana jest regularnie, co do zasady raz na pół roku.

Do chwili obecnej dialog polityczny i konsultacje były uruchomione przez UE w stosunku do następujących państw: Burundi, Gwinei, Haiti, Czadu, Kamerunu, Etiopii, Gambii, Zimbabwe, Wybrzeża Kości Słoniowej, Fidżi, Gwinei Bissau, Nigerii, Togo, Sudanu, Rwandy, Ugandy, Republiki Środkowoafrykańskiej, Liberii oraz Mauretanii³⁶. Do najczęstszych przyczyn, które powodowały ich rozpoczęcie, należały zamachy stanu, sfałszowane wybory, poważne naruszenia praw człowieka, zasad demokracji i rządów prawa³⁷.

4. Problemy ochrony praw człowieka w wybranych państwach Afryki Subsaharyjskiej

W niniejszej części artykułu zaprezentowana zostanie sytuacja wewnętrzna w wybranych państwach Afryki Subsaharyjskiej: Czadzie, Etiopii, Rwandzie, Ugandzie i Zimbabwe. W sposób syntetyczny scharakteryzowana zostanie bieżąca sytuacja polityczna w każdym z tych państw, przedstawione zostaną przyczyny, które doprowadziły do rozpoczęcia dialogu politycznego na podstawie art. 8 umowy z Kotonu, oraz bieżąca sytuacja w analizowanym obszarze w kontekście dwustronnych relacji z UE.

4.1. Czad

W 1958 roku Czad uzyskał status autonomicznej republiki, członka Wspólnoty Francuskiej, a w 1960 — niepodległość i członkostwo w Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ)³⁸. Głową państwa został wówczas prezydent François Tombalbaye. Niestety, jego polityka względem muzułmanów zamieszkujących

³⁶ C. Portela, *Political Dialogue and Human Rights in the Framework of the Cotonou Agreement*, https://ink.library.smu.edu.sg/soas_research/1684/, s. 9–14 (dostęp: 12.05.2021).

³⁷ A. Bradley, *An ACP Perspective and Overview of Article 96 Cases*, „ECDPM Discussion Paper” 64, 2005, s. 7.

³⁸ N.K. Powell, *France's Wars in Chad. Military Intervention and Decolonization in Africa*, Cambridge 2020, s. 36.

północną część kraju doprowadziła w 1965 roku do wybuchu długoletniej wojny domowej. W 1979 roku rebelianci zdobyli stolicę państwa — Ndżamenę. Między dowódcami zwycięskich ugrupowań rebelianckich rozpoczęły się wówczas walki, które doprowadziły do zwycięstwa Hissène Habré³⁹. Rządził on do 1990 roku, kiedy został obalony w wyniku zamachu stanu, którego przywódcą był Idriss Déby. Ten zaś pozostawał u władzy przez kolejne 30 lat. W 1992 zezwolił na działalność partii politycznych, a w 1996 roku w referendum narodowym przyjął nową konstytucję. Wybory prezydenckie organizowane w latach 1996, 2001, 2006 i 2011 wygrywał Déby.

Mimo formalnego wprowadzenia ustroju demokratycznego sytuacja polityczna Czadu pozostawała niestabilna. Znaczna część kraju była kontrolowana przez rebeliantów wspieranych przez rząd Sudanu, którzy między innymi w lutym 2008 roku podjęli nieudaną próbę zdobycia Ndżameny. Po śmierci prezydenta Déby'ego w kwietniu 2021 roku władzę w kraju przejęła junta wojskowa, której liderem jest Mahamat Déby Itno. Sytuacja polityczna Czadu pozostaje zatem niestabilna, kraj jest nieustannie areną zamieszek oraz powtarzających się prób zamachu stanu. Dodatkowym czynnikiem destabilizującym jest wojna w Darfurze, która doprowadziła do osiedlenia się tysięcy uchodźców w obozach wzdłuż granicy czadyjsko-sudańskiej.

Bezpośrednią przyczyną, która po raz pierwszy doprowadziła do uruchomienia procedury z art. 8 umowy z Kotonu, były wydarzenia rozgrywające się w Czadzie w 2008 roku, czyli walki pomiędzy siłami rządowymi a grupami rebeliantów destabilizujące bezpieczeństwo w państwie. Operacja EUFOR Tchad/RCA w Czadzie oraz Republice Środkowoafrykańskiej miała mandat ONZ zapewniony rezolucją nr 1778 Rady Bezpieczeństwa ONZ z dnia 25 września 2007 roku, która zgodnie z tą rezolucją zatwierdziła powołanie misji ONZ w Republice Środkowoafrykańskiej i Czadzie oraz upoważniła UE do skierowania w ten rejon swoich sił w celu ochrony i zabezpieczenia misji ONZ na okres roku od daty osiągnięcia zdolności operacyjnych⁴⁰. Kwestia ochrony praw człowieka w Czadzie w ciągu ostatnich lat nie poprawiła się, a wręcz uległa pogorszeniu. W przypadku praw społecznych i gospodarczych, zgodnie z HDI, Czad znajduje się na sto osiemdziesiątym siódmym miejscu na 189 badanych państwach, a wartość jego wskaźnika wynosi 0,398⁴¹. To oznacza, że sytuacja w tym obszarze jest bardzo zła i — jak podkreśla Komisja Europejska w „Rocznym raporcie UE na temat praw człowieka i demokracji” — nie poprawia się. Zatrzymywani są obrońcy praw człowieka, ogranicza się systematycznie wolność prasy

³⁹ M.J. Azevedo, *The Roots of Violence: A History of War in Chad (War and Society)*, London 1998, s. 86.

⁴⁰ B. Pacek, *Operacje wojskowe Unii Europejskiej na przykładzie misji EUFOR Tchad/RCA*, Warszawa 2013.

⁴¹ *Human Development Reports*, s. 19, <http://hdr.undp.org/en/content/latest-human-development-index-ranking> (dostęp: 22.05.2021).

i mediów, wprowadzono cenzurę i zawieszenia koncesji na działalność, niemniej jednak zniesione zostały restrykcje w dostępie do internetu i mediów społecznościowych. Prezydent wydał dwa dekrety 1917 i 1918, które w zasadniczy sposób ograniczały działalność organizacji pozarządowych w kraju. Z powyższych powodów w zeszłym roku po raz kolejny uruchomiona została procedura z art. 8 umowy z Kotonu, a UE zawiesiła pomoc finansową dla Czadu. Główne działania UE skupione są na poprawie sytuacji w tym obszarze, ale szeroko rozumianej, włącznie z bezpieczeństwem żywnościowym, ze zrównoważonym zarządzaniem zasobami naturalnymi, z praworządnością, reformą wymiaru sprawiedliwości, ze szkoleniami na temat poprawy bezpieczeństwa, z poprawą usług medycznych czy też budowaniem zdolności instytucjonalnych. Odrębną kwestią jest budowanie społeczeństwa obywatelskiego, zwiększenie zaangażowania obywateli w życie społeczne i polityczne, ochrona grup wrażliwych, w tym praw dzieci i kobiet. W tej kwestii osiągnięto porozumienie i utworzono Komisję do spraw praw człowieka, przyjęte zostały regulacje dotyczące równości płci oraz ochrony praw kobiet i młodocianych⁴².

4.2. Etiopia

W 1974 roku w związku ze złą sytuacją gospodarczą i powtarzającymi się klęskami głodu, w Etiopii doszło do wybuchu wojny domowej, a w marcu 1975 roku oficjalnie proklamowano kraj republiką. W wyniku zamachu stanu władzę objął Komitet Koordynacyjny Sił Zbrojnych pod przewodnictwem Amana Mikaela Andoma⁴³. W latach 1975–1977 nasiliły się separatyzm w Erytrei i Ogadenie, co doprowadziło do wybuchu kolejnej wojny domowej. Po dokonaniu zamachu stanu w lutym 1977 roku szefem państwa został podpułkownik Mengystu Hajle Marjam, który zaczął wdrażać system polityczny wzorowany na systemie państw bloku wschodniego. Lata 1977–1979 są określane mianem czerwonego terroru, gdyż były okresem walki z przeciwnikami nowej władzy⁴⁴. Wojna z Somalią z lat 1977–1978 zakończyła się zwycięstwem Etiopii. W 1991 roku ugrupowania partyzanckie, skupione w koalicji Etiopski Ludowo-Rewolucyjny Front Demokratyczny (EPRDF), przejęły kontrolę nad stolicą kraju. Utworzony został rząd tymczasowy, a na prezydenta wybrano Melesa Zenawiego. Uchwalona w 1994 roku konstytucja przekształciła kraj w państwo federacyjne, podzielone według kryteriów etnicznych. Co należy podkreślić, EPRDF sprawuje władzę do chwili obecnej, ale w sposób dyktatorski. Jednakże, co również istotne, państwo to od kwietnia 2018 roku, kiedy na urząd premiera został mianowany Abiy Ahmed,

⁴² *Human Rights and Democracy in the World (country report)*, s. 89–91, https://eeas.europa.eu/sites/default/files/201007_eu_country_updates_on_human_rights_and_democracy_2019.pdf (22.05.2021).

⁴³ S.A. Adejumobi, *The History of Ethiopia*, Westport 2007, s. 85.

⁴⁴ R. Pankhurst, *The Ethiopians: A History*, Oxford 2001, s. 112.

znajduje się w trakcie procesu reform politycznych, społecznych i gospodarczych. Dotyczą one sektora administracji, bezpieczeństwa i policji, wymiaru sprawiedliwości, energetyki oraz poprawy ochrony praw człowieka.

Zwolnieni zostali więźniowie polityczni oraz dziennikarze, usunięto partie polityczne z listy organizacji terrorystycznych, zmieniono ustawodawstwo krajowe dotyczące organizacji społeczeństwa obywatelskiego, mianowano nowych członków Sądu Najwyższego, Krajowej Komisji Wyborczej oraz Etiopskiej Komisji Praw Człowieka. Problemem, z którym nowy rząd musi sobie poradzić, są napięcia etniczne, kwestie dotyczące osób wewnątrznie przesiedlonych, których jest według szacunków około 2,5 miliona. W przypadku praw społecznych i gospodarczych, zgodnie z HDI, Etiopia znajduje się na sto siedemdziesiątym trzecim miejscu, a wartość jej wskaźnika wynosi 0,485⁴⁵. Do głównych obszarów współpracy dwustronnej między Etiopią a UE zalicza się następujące kwestie: reformę prawa wyborczego, udział społeczeństwa w życiu politycznym, dialog międzypartyjny, reformę administracji państwowej, niezależny wymiar sprawiedliwości, niezależne i bezstronne media, promowanie międzynarodowych standardów pracy, równy dostęp do opieki społecznej i świadczeń społecznych, wypracowanie efektywnych mechanizmów walki z korupcją, ochronę ofiar handlu ludźmi oraz ochronę uchodźców zgodnie ze standardami międzynarodowymi⁴⁶.

4.3. Rwanda

W 1962 roku ONZ zlikwidowała powiernictwo w Rwandzie i 1 lipca 1962 proklamowano niepodległość kraju z prezydentem Grégoire Kayibandą (Hutu). W latach 1963–64 i 1972–73 trwały walki etniczne i masowa emigracja prześladowanych Tutsi, głównie do Burundi i Ugandy. W 1973 roku generał Juvénal Habyarimana (Hutu) przeprowadził bezkrwawy zamach stanu pod hasłem łagodzenia konfliktów etnicznych. Zawieszono działalność parlamentu i partii politycznych. W 1975 roku powstała nowa partia — Narodowy Ruch Rewolucyjny na rzecz Rozwoju (MRND) z Habyarimaną na czele⁴⁷. W 1978 roku, po referendum, została ogłoszona nowa konstytucja, która przywróciła rządy cywilne, parlament, urząd prezydenta oraz usankcjonowała system jednopartyjny — w kraju mogła funkcjonować wyłącznie partia MRND. Prezydentem został Habyarimana, który ponownie został wybrany na ten urząd w latach 1983 i 1988. W 1989 roku nastąpiło gwałtowne pogorszenie sytuacji ekonomicznej spowodowane suszą i spadkiem cen kawy na rynkach światowych. W październiku 1990 wybuchła wojna domowa zapoczątkowana atakiem partyzantów Tutsi z Rwandyjskiego Frontu Patriotycznego (FPR) z terenu Ugandy. Wobec zagrożenia ze strony wojsk

⁴⁵ *Human Development Reports...*, s.18.

⁴⁶ *Human Rights and Democracy in the World (country report)...*, s. 101–102.

⁴⁷ J. Bar, *Rwanda*, Warszawa 2013, s. 64.

rebelianckich prezydent zdecydował się wprowadzić pewne ustępstwa, a mianowicie system wielopartyjny i wolność prasy. W 1993 władze zawarły z FPR porozumienie pokojowe pod egidą ONZ, przewidujące utworzenie rządu tymczasowego z udziałem obu stron i powrót emigrantów z Ugandy. Jednakże śmierć prezydenta w katastrofie lotniczej w kwietniu 1994 roku, o której spowodowanie gwardia prezydencka obwiniała Tutsi, stała się dla armii i bojówek Hutu pretekstem do masakry ludności Tutsi. W wyniku wznowionej wojny zginęło, według szacunkowych danych, około 500–800 tysięcy Rwandyjczyków, a ponad 2 miliony schroniło się w państwach sąsiednich⁴⁸. W wyniku kilkumiesięcznych walk FPR opanował cały kraj i w lipcu 1994 roku mianował prezydentem Pasteura Bizimungu (Hutu) oraz powołał tymczasowy rząd koalicyjny z udziałem przedstawicieli obu ludów. Mimo formalnego zakończenia wojny domowej nadal setki tysięcy uciekinierów Hutu chroniło się w Zairze. Dla osądzenia zbrodni popełnionych w Rwandzie Rada Bezpieczeństwa ONZ powołała w 1994 roku Międzynarodowy Trybunał Karny z siedzibą w Aruszy⁴⁹. W marcu 2000 prezydentem został Paul Kagame (Tutsi), który swój urząd sprawuje do dzisiaj. W 2002 roku władze kongijskie zadeklarowały pomoc w rozbijaniu bojówek Hutu odpowiedzialnych za masakrę Tutsi w 1994 roku. W referendum, które odbyło się w maju 2003 roku, przyjęto projekt nowej konstytucji, zakazującej między innymi podsyłania nienawiści na tle etnicznym.

W swoim raporcie na temat praw człowieka i demokracji Komisja Europejska podkreśla, iż sytuacja w tym obszarze w Rwandzie pozostaje bez zmian. Rwandyjski rząd, z jednej strony, kontynuuje reformy gospodarcze i społeczne, a z drugiej — mierzy się z oskarżeniami dotyczącymi poważnych naruszeń praw człowieka, takich jak nadmierne użycie siły zbrojnej, wymuszone zaginięcia, tortury, nieludzkie i poniżające traktowanie, arbitralne zatrzymania oraz pozasądowe egzekucje⁵⁰. Komisja Europejska zwróciła uwagę, iż w ciągu ostatnich 18 miesięcy wielu członków partii opozycyjnych, jak również obrońców praw człowieka zaginęło lub zostało zamordowanych. W przypadku praw społecznych i gospodarczych, zgodnie z HDI, Rwanda znajduje się na sto sześćdziesiątym miejscu, a wartość jej wskaźnika wynosi 0,543⁵¹. Wolność wypowiedzi jest nadal bardzo ograniczona, a debata publiczna toczy się w mediach online. Rwanda pozostaje jedynym państwem w regionie, które nie przyjęło ustawodawstwa mającego na celu ochronę osób LGBTI przed dyskryminacją oraz nie

⁴⁸ J. Reginia-Zacharski, *Rwanda. Wojna i ludobójstwo*, Warszawa 2015, s. 97.

⁴⁹ Statute of the International Criminal Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Genocide and Other Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of Rwanda and Rwandan Citizens Responsible for Genocide and Other Such Violations Committed in the Territory of Neighbouring States, between 1 January 1994 and 31 December 1994, <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/statuteinternationalcriminaltribunalforrwanda.aspx> (dostęp: 20.12.2021).

⁵⁰ *Human Rights and Democracy in the World (country report)...*, s. 138–139.

⁵¹ *Human Development Reports...*, s. 16.

uznaje związków pomiędzy osobami tej samej płci. W relacjach dwustronnych z UE w prowadzonym dialogu dominują dwie kwestie. Po pierwsze, dotyczące poważnych naruszeń praw człowieka, o których była mowa wyżej, i po drugie, te, które dotyczą poważnych ograniczeń praw człowieka, a zwłaszcza ograniczeń praw politycznych, wolności wypowiedzi oraz wolności zrzeszania się.

4.4. Uganda

9 października 1962 roku Ludowy Kongres Ugandy (UPC) proklamował niepodległość Ugandy, a rok później ogłoszono kraj republiką. Pierwszym prezydentem został Edward Mutesa, a premierem — Milton Obote z UPC. W 1969 roku Mutes wprowadził dyktatorskie rządy jednopartyjne oraz nacjonalizację przemysłu i handlu⁵². W 1971 roku rządy Milтона Obote zlikwidował w wyniku zamachu stanu generał Idi Amin, którego władza szybko przerodziła się w brutalną dyktaturę. Szacuje się, że w wyniku jego działań życie straciło około 300 tysięcy Ugandyjczyków⁵³. W 1979 wybuchła wojna domowa. Wojska tanzańskie weszły do Ugandy i obaliły reżim Amina. W wyniku wyborów w 1980 roku urząd ponownie objął Milton Obote. Również jego rządowi przypisuje się około 100 tysięcy ofiar śmiertelnych. W 1985 roku został on obalony, a prezydentem został Tito Okello. Rok później odbył się kolejny pucz, w którego wyniku rządy objął Yoweri Museveni. Doprowadził do względnej stabilności politycznej i gospodarczej kraju. W latach 1986–1991 nasiliła się walka pomiędzy rządem a partyzantami popierającymi Okello, Amina i Obote. W połowie lat osiemdziesiątych utworzona została partyzancka Armia Bożego Oporu prowadząca od 1987 roku antyrządową rebelię. Walki ze sfanatyzowanymi partyzantami trwają do dziś. Oddziały Armii Bożego Oporu wymordowały około 100 tysięcy mieszkańców Ugandy⁵⁴. W ostatnich latach postępuje stabilizacja kraju oraz liberalizacja polityczno-gospodarcza. W 1996 roku w pierwszych od uzyskania niepodległości wyborach prezydenckich wygrał urzędujący prezydent Yoweri Museveni, który swój urząd sprawuje do dziś.

Sytuacja wewnętrzna Ugandy, zdaniem Komisji Europejskiej, w ostatnich latach charakteryzuje się licznymi słabościami w funkcjonowaniu demokracji oraz licznymi naruszeniami praw człowieka. W przypadku praw społecznych i gospodarczych, zgodnie z HDI, Uganda znajduje się na sto pięćdziesiątym dziewiątym miejscu, a jego wartość wynosi 0,544⁵⁵. Kluczowi politycy partii opozycyjnych

⁵² S. Sejjaaka, *A Political and Economic History of Uganda, 1962–2002*, https://www.researchgate.net/profile/Samuel-Sejjaaka/publication/304737518_A_Political_and_Economic_History_of_Uganda_1962-2002/links/5810dd3308aef2ef97b2cf4e/A-Political-and-Economic-History-of-Uganda-1962-2002.pdf (dostęp: 22.05.2021).

⁵³ R.J. Reid, *A History of Modern Uganda*, Cambridge 2017, s. 76.

⁵⁴ S.R. Karugire, *A political History of Uganda*, Kampala 2010, s. 128.

⁵⁵ *Human Development Reports...*, s. 16.

są ofiarami systematycznego nękania przez policję. Szczególną uwagę opinii publicznej w zeszłym roku przyciągnęły ujawnione informacje na temat tak zwanych „bezpiecznych domów” używanych przez służby bezpieczeństwa do torturowania oponentów politycznych. W ramach dialogu dwustronnego poruszane są następujące kwestie: ograniczanie wolności wypowiedzi oraz wolności zrzeszania się, nadmierne użycie siły przez służby państwowe, efektywne zwalczanie korupcji, dostęp do wymiaru sprawiedliwości, sytuacja obrońców praw człowieka, eliminacja dyskryminacji i przemocy wobec kobiet⁵⁶. Po raz kolejny UE podkreśliła konieczność przestrzegania oraz respektowania praw wszystkich osób, w szczególności grup wrażliwych i osób usuwanych poza nawias społeczeństwa. Główną przyczyną tego stanowiska było ogłoszenie w październiku 2019 roku przez Simona Lokodo, ugandyjskiego ministra ds. etyki i uczciwości, zamiaru wprowadzenia ustawy o zwalczaniu homoseksualizmu. Ustawa ta przewidywałaby karę śmierci za „kwalifikowany homoseksualizm”. W odpowiedzi na ten komunikat 24 października 2019 roku Parlament Europejski uchwalił rezolucję w sprawie osób LGBTI w Ugandzie, w której to rezolucji państwo to zostało potępione⁵⁷.

4.5. Zimbabwe

W kwietniu 1980 roku proklamowano niepodległość Zimbabwe, które weszło w skład brytyjskiej Wspólnoty Narodów. Wybory wygrał Afrykański Narodowy Związek Zimbabwe (ZANU), a jego lider Robert Mugabe został premierem. Utworzył on rząd koalicyjny z Afrykańskim Ludowym Związkiem Zimbabwe (ZAPU) i białym Frontem Zimbabwe. Ten okres rządów Mugabe cechowały pragmatyzm polityczny, ostrożność i starania o dobry wizerunek państwa⁵⁸. W 1982 roku wybuchł otwarty konflikt, w którego następstwie koalicja rządowa się rozpadła. W 1985 roku w wyborach parlamentarnych zwyciężył ZANU, który dążył do wymuszenia na ZAPU zjednoczenia się obu partii. Kompromis w tej kwestii zawarto w 1987 roku. Obejmował on połączenie ZANU i ZAPU w jednolitą partię Afrykański Narodowy Związek Zimbabwe – Front Patriotyczny (ZANU–PF), oraz zmianę ustroju państwa na prezydencki. W 1987 roku Robert Mugabe został prezydentem, a dotychczas opozycyjny Joshua Nkomo z ZAPU został jednym z dwóch wiceprezydentów. W 1998 roku przedstawiony został kontrowersyjny prezydencki projekt reformy rolnej, przewidujący odebranie ziemi białym bogatym farmerom. Reforma rolna miała rozwiązać problem bezrobocia i zwiększyć

⁵⁶ *Human Rights and Democracy in the World (country report)*..., s. 161–163.

⁵⁷ Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 24 października 2019 roku w sprawie sytuacji osób LGBTI w Ugandzie (2019/2879(RSP)), P9_TA(2019)0042.

⁵⁸ *Becoming Zimbabwe. A History from the Pre-Colonial Period to 2008*, red. B. Raftopoulos, A. Mlambo, Harare 2009, s. 25.

poparcie dla prezydenta i rządu ze strony uboższych warstw społeczeństwa⁵⁹. W 2000 roku rozpoczęto wywłaszczanie białych obywateli bez odszkodowania i rozdzielanie ziem uprawnych między weteranów walk o niepodległość kraju i bezrobotnych. Reforma jednakże spowodowała drastyczne pogorszenie się sytuacji gospodarczej i wzrost napięcia w stosunkach z Wielką Brytanią i innymi państwami brytyjskiej Wspólnoty Narodów. Kolejne wybory prezydenckie wygrał ponownie Robert Mugabe, którego przeciwnikiem był Morgan Tsvangirai z Ruchu na rzecz Demokratycznej Zmiany (MDC). Wybory parlamentarne wygrał również ZANU–PF, ale opozycja oskarżyła rząd o masowe fałszerstwa. W 2009 roku nastąpiło częściowe dopuszczenie opozycji do władzy, na skutek czego Morgan Tsvangirai został premierem. Według oficjalnych wyników wybory prezydenckie w 2008 roku wygrał po raz kolejny urzędujący prezydent, który zdobył 85,51% głosów. Opozycja nazwała wybory farsą, a wspólnota międzynarodowa uznała je za sfałszowane⁶⁰. W rezultacie UE wprowadziła sankcje polityczne polegające na zamrożeniu aktywów 81 najwyższych urzędników państwowych i objęciu ich zakazem wjazdu na terytorium UE⁶¹. W listopadzie 2017 roku armia dokonała zamachu stanu i odsunęła od władzy prezydenta Mugabe oraz jego otoczenie. Następnie, 24 listopada 2017 roku Emmerson Mnangagwa został zaprzysiężony na stanowisko prezydenta kraju, które sprawuje do chwili obecnej.

W ciągu roku, który minął od zaprzysiężenia nowego prezydenta, sytuacja społeczno-ekonomiczna i humanitarna uległa znacznemu pogorszeniu. W przypadku praw społecznych i gospodarczych, zgodnie z HDI, Zimbabwe znajduje się na sto pięćdziesiątym miejscu, a wartość jego wskaźnika wynosi 0,571 — głównie z powodu braku chęci do rozpoczęcia procesu reform politycznych i gospodarczych, rozprzestrzeniania się korupcji, błędów w administrowaniu państwem oraz represji politycznych. Począwszy od stycznia 2019 roku organizacje międzynarodowe systematycznie zaczęły informować o naruszeniach praw człowieka, takich jak zastraszanie opozycji i aktywistów oraz brutalność policji. Komisja Europejska podkreśla, iż zalecenia przedstawione władzom w połowie 2019 roku w raporcie komisji śledczej, na której czele stał Kgalema Motlante, były prezydent Republiki Południowej Afryki, nie zostały do chwili obecnej uwzględnione. Głównym zadaniem komisji śledczej było zbadanie okoliczności śmierci 35 osób, które zginęły w starciach z policją w stolicy państwa, Harare, 1 sierpnia 2018 roku⁶². Do głównych kwestii poruszanych w ramach dwustronnego dialogu

⁵⁹ Ch.J.M. Zvobgo, *A History of Zimbabwe, 1890-2000 and Postscript: Zimbabwe, 2001-2008*, Newcastle upon Tyne 2009, s. 260.

⁶⁰ *Becoming Zimbabwe...*, s. 185.

⁶¹ Council Common Position 2008/135/CFSP of 18 February 2008 renewing restrictive measures against Zimbabwe, Dz.U. L 43 z 19 lutego 2008 roku, s. 39.

⁶² T. Mungwari, *Zimbabwe Post Election Violence: Motlanthe Commission of Inquiry 2018*, „International Journal of Contemporary Research and Review” 10, 2019, nr 2, s. 392–406.

politycznego należą udział organizacji społecznych w procesie implementacji postanowień konstytucji przyjętej w 1993 roku, przemoc policji i służb bezpieczeństwa wobec demonstrantów, ograniczenia w dostępie do internetu, ograniczanie prawa do zrzeszania się i tworzenia związków zawodowych oraz zastraszanie i przemoc wobec obrońców praw człowieka⁶³.

Podsumowanie

Podsumowując: wartości zajmują szczególne miejsce w systemie unijnego prawa. Przepis art. 2 TUE ustanawia wartości, na których oparta jest UE i które są wspólne dla wszystkich państw członkowskich. Jest to katalog spójny i zamknięty. Jednocześnie jest on podstawową regulacją materialną, do której odwołują się inne artykuły traktatu, co czyni z niej centralną kategorię normatywną dla unijnego porządku prawnego. Fakt ten oznacza, iż wartości stanowią podstawę funkcjonowania UE, a ich propagowanie na arenie międzynarodowej jest zasadniczym celem UE. Wyznaczają one standardy ustrojowe nie tylko dla państw członkowskich, lecz także dla państw trzecich. W polityce zewnętrznej UE odgrywają one potrójną rolę: po pierwsze, wartości wymienionych w art. 2 TUE, po drugie, zasad powtórzonych w postanowieniach art. 21 ust. 1 TUE, które razem stanowią podstawę tożsamości UE i jej porządku prawnego, a po trzecie, celów działań zewnętrznych UE wymienionych w postanowieniach art. 3 ust. 5 TUE.

Odpowiadając na zasadnicze pytanie sformułowane we wstępie, należy wyraźnie podkreślić, iż klauzula dotycząca poszanowania praw człowieka zajmuje centralne miejsce we współpracy pomiędzy UE a wybranymi państwami Afryki Subsaharyjskiej. Jak wskazano w niniejszym artykule, UE konsekwentnie uruchamia w relacjach bilateralnych procedurę konsultacji i wzmocnionego dialogu. Do najczęstszych ogólnych przyczyn, które do takiej sytuacji prowadzą, należą zamachy stanu. Wśród przyczyn szczegółowych należy wymienić zwłaszcza kwestie związane z dostępem do wymiaru sprawiedliwości, ograniczanie wolności wypowiedzi i prawa do zrzeszania się, dyskryminację kobiet oraz osób LGBTI, a także represje, jakim poddaje się obrońców praw człowieka. UE zatem bardzo często uruchamia procedurę konsultacji przewidzianą w art. 96 umowy z Kotonu. Jaki jednakże będzie jej rezultat, zależy tylko i wyłącznie od nastawienia stron w nią zaangażowanych i ich woli politycznej. Nie należy bowiem zapominać, iż analizowana procedura jest częścią postanowień dotyczących dialogu politycznego. Stanowi zatem instrument polityczny i to jest, zdaniem autorki, największa wada tej procedury.

⁶³ *Human Rights and Democracy in the World (country report)*..., s. 165–166.

Jakich zatem można dokonać zmian, żeby ją usprawnić? Po pierwsze, efektywnie wykorzystywać wszystkie dostępne środki oraz możliwości, jakie stonom daje art. 8. UE nie powinna zbyt szybko przechodzić do procedury przewidzianej w art. 96. Dialog powinien być prowadzony w sposób elastyczny, przy wykorzystaniu wszystkich dostępnych kanałów komunikacyjnych. Obie strony powinny go prowadzić w dobrej wierze, tak aby w jak najkrótszym czasie znaleźć rozwiązanie możliwe do zaakceptowania przez każdą z nich. W ten sposób również buduje się wzajemne zaufanie, które w tym całym procesie jest kluczowe. W jego trakcie powinno nastąpić wskazanie konkretnych naruszeń oraz środków, które powinny zostać podjęte w celu ich eliminacji. Po drugie, wszystkie decyzje podejmowane przez UE na podstawie art. 96 powinny być podejmowane na podstawie jasnych, przejrzystych i czytelnych procedur, po uprzednim umożliwieniu przedstawienia swojego stanowiska drugiej stronie. Powinny zostać opracowane i osadzone w konkretnych ramach czasowych plan wprowadzania w życie takich decyzji oraz szczegółowa procedura kontroli ich wykonania. Po trzecie, zarówno w dialogu politycznym, jak i w procedurze konsultacji od samego początku powinny aktywnie uczestniczyć, zarówno grupa przyjaciół AKP, jak i regionalna organizacja międzynarodowa. Pozwoli to na wspólne znalezienie rozwiązania za pośrednictwem mediatora lub mediatorów, którzy ten proces będą wspierali, oraz zapobiegnie powstaniu sytuacji, w której państwo AKP będzie miało odczucie, że jest stroną „procesu” nieuchronnie prowadzącego do skazania.

Bibliografia

- ACP-EEC Convention of Lomé, Dz.U. L 25 z 30 stycznia 1976 roku.
Adejumobi S.A., *The History of Ethiopia*, Westport 2007.
Agreement amending the fourth ACP-EC Convention of Lomé signed in Mauritius on 4 November 1995, Dz.U. L 156 z 29 maja 1998 roku.
Azevedo M.J., *The Roots of Violence: A History of War in Chad (War and Society)*, London 1998.
Bar J., *Rwanda*, Warszawa 2013.
Balfour R., *Principles of Democracy and Human Rights. A Review of the European Union's Strategic Towards its Neighbours*, [w:] *Values and Principles in European Union Foreign Policy*, red. S. Lucarelli, I. Manners, London 2006.
Bossuyt J., Rocca C., Lein B., *Political dialogue on human rights under Article 8 of the Cotonou Agreement*, Brussels 2014, <https://ecdpm.org/publications/political-dialogue-human-rights-article-8-cotonou-agreement/>.
Bradley A., *An ACP Perspective and Overview of Article 96 Cases*, „ECDPM Discussion Paper” 64, 2005.
Bulterman M., *Human Rights in the Treaty Relations of the European Community: Real Virtues or Virtual Reality*, Antwerp 2001.
Cannizzaro E., *The Scope of the EU Foreign Power: Is the EC Competent to Conclude Agreements with Third States Including Human Rights Clauses?*, [w:] *The European Union as an Actor in International Relations*, red. E. Cannizzaro, The Hague 2002.
Cieślak E., Czernichowski K., Ndiaye B., *Afryka Subsaharyjska. Potencjał, problemy i możliwości dla Polski*, Warszawa 2020.

- Communication from the Commission on the inclusion of respect for democratic principles and human rights in agreements between the Community and third countries, COM (95) 216 final.
- Communication from the Commission to the Council and the European Parliament, *The European's Union Role in promoting human rights and democracy in third countries*, COM (2001) 252 final.
- Council Common Position 2008/135/CFSP of 18 February 2008 renewing restrictive measures against Zimbabwe, Dz.U. L 43 z 19 lutego 2008 roku.
- Council Declaration on situation in Uganda, 21 June 1977, „Bull. EC” 17, 1977, nr 6.
- Council of the European Union, EU annual report on human rights, Brussels 10 October 2003, Doc. 1344/03.
- Crawford G., *Evaluating European Union Promotion of Human Rights, Democracy and Good Governance: Towards a Participatory Approach*, „Journal of International Development”, 14, 2002.
- Declaration on fundamental rights and freedoms, 12 April 1989, Dz.U. C 120/151 z 12 kwietnia 1989 roku.
- Fourth ACP-EEC Convention signed at Lomé on 15 December 1989, Dz.U. L 229 z 17 sierpnia 1991 roku.
- Frankowski P., Słomczyńska I., *Unia Europejska–Afryka Subsaharyjska. Uwarunkowania, mechanizmy, efektywność współpracy*, Lublin 2011.
- Prawa człowieka. Dokumenty międzynarodowe*, red. G. Gronowska, T. Jasudowicz, C. Mik, Toruń 1993.
- Hazelzet H., *Suspension of Development Cooperation: An Instrument to Promote Human Rights and Democracy?*, „ECDPM. Discussion Paper” 64, 2005.
- Human Development Reports, <http://hdr.undp.org/en/content/latest-human-development-index-ranking>.
- Human Rights and Democracy in the World (country report), https://eeas.europa.eu/sites/default/files/201007_eu_country_updates_on_human_rights_and_democracy_2019.pdf.
- Kalicka-Mikołajczyk A., *Prawne i ekonomiczne aspekty stowarzyszenia państw pozaeuropejskich ze Wspólnotą Europejską*, Wrocław 2005.
- Karugire S.R., *A political History of Uganda*, Kampala 2010.
- Mackie J., Zinke J., *When Agreement Breaks Down, What Next? The Cotonou Agreement's Article 96 Consultation Procedure*, „ECDPM. Discussion Paper” 64, 2005.
- Mbadinga M.I., *The Non-Execution Clause in Relationship between the European Union (EU) and the African, Caribbean and Pacific States (ACP)*, „German Law Journal” 3, 2002, nr 11.
- Mungwari T., *Zimbabwe Post Election Violence: Motlanthe Commission of Inquiry 2018*, „International Journal of Contemporary Research and Review” 10, 2019, nr 2.
- Pacek B., *Operacje wojskowe Unii Europejskiej na przykładzie misji EUFOR Tchad/RCA*, Warszawa 2013.
- Pankhurst R., *The Ethiopians: A History*, Oxford, 2001.
- Partnership agreement between the member of the African, Caribbean and Pacific Group of States of the one part, and the European Community and its Member States, of the other part, signed in Cotonou on 23 June 2000 — Protocols — Final Act — Declarations, Dz.U. L 317 z 15 grudnia 2000 roku.
- Portela C., *Political Dialogue and Human Rights in the Framework of the Cotonou Agreement*, https://ink.library.smu.edu.sg/soas_research/1684/.
- Powell N.K., *France's Wars in Chad. Military Intervention and Decolonization in Africa*, Cambridge 2020.
- Rada Unii Europejskiej, Wytyczne w sprawie kary śmierci: wersja zweryfikowana i uaktualniona, Bruksela, 5 grudnia 2008 roku, Doc. 10015/08.
- Becoming Zimbabwe. A History from the Pre-Colonial Period to 2008*, red. Raftopoulos B., Mlambo A., Harare 2009.

- Reginia-Zacharski J., *Rwanda. Wojna i ludobójstwo*, Warszawa 2015.
- Reid R.J., *A History of Modern Uganda*, Cambridge 2017.
- Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 24 października 2019 roku w sprawie sytuacji osób LGBTI w Ugandzie (2019/2879(RSP)), P9_TA(2019)0042.
- Riedel E., Will M., *Human Rights Clauses in External Agreements of the EC*, [w:] *The EU and Human Rights*, red. P. Alston, Oxford 1999.
- Rozporządzenie Rady (UE) 2020/1998 z dnia 7 grudnia 2020 roku w sprawie środków ograniczających stosowanych w sytuacji poważnych pogwałceń i naruszeń praw człowieka, Dz.U. L 410 z 7 grudnia 2020 roku.
- Second ACP-EEC Convention signed at Lomé on 31 October 1979, Dz.U. L 347 z 22 grudnia 1980 roku.
- Sejjaaka S., *A political and Economic History of Uganda, 1962-2002*, https://www.researchgate.net/profile/Samuel-Sejjaaka/publication/304737518_A_Political_and_Economic_History_of_Uganda_1962-2002/links/5810dd3308aef2ef97b2cf4e/A-Political-and-Economic-History-of-Uganda-1962-2002.pdf.
- Sprawa C-162/96 A. Racke GmbH & Co. p. Hauptzollamt Mainz, ECLI:EU:C:1998:293.
- Third ACP-EEC Convention signed at Lomé on 8 December 1984, Dz.U. L 86 z 31 marca 1986.
- Traktat o Unii Europejskiej (wersja skonsolidowana z 2016 roku), Dz.U. C 202 z 7 czerwca 2016 roku.
- Velutti S., *The Promotion and Integration of Human Rights in EU External Trade Policy*, „Utrecht Journal of International and European Law” 32, 2016.
- Zvobgo Ch.J.M., *A History of Zimbabwe, 1890–2000 and Postscript: Zimbabwe, 2001–2008*, Newcastle upon Tyne 2009.